

MARCIN GRULKOWSKI

CŁO FUNTOWE A DZIAŁALNOŚĆ KANCELARII GŁÓWNEGO MIASTA GDAŃSKA W XIV–XV W.

Cło funtowe pobierane było w portach hanzeatyckich od kupców, transportujących swoje towary drogą morską lub śródlądowymi szlakami wodnymi. Uchwalane na zjazdach hanzeatyckich w XIV–XV w., stanowiło ono najważniejsze źródło środków finansowych, które pozwalało Hanzie stać się nie tylko konkurentem handlowym dla innych ośrodków miejskich, ale przede wszystkim stwarzało możliwości rywalizacji politycznej z organizmami państwowymi (zwłaszcza ze Szwecją, Danią i Anglią) o dominację w basenie Morza Bałtyckiego i Północnego¹. W miastach, które przyjęły na siebie obowiązek poboru cła funtowego, zaobserwować można było dwa równoległe przebiegające procesy, stanowiące przejawy biurokratyzacji władzy miejskiej². Po pierwsze – wspólnotowy charakter cła funtowego sprawił, że miasta hanzeatyckie musiały wykształcić na poziomie Związku Hanzeatyckiego podobne procedury uiszczania i rozliczania uzyskanych tą drogą środków finansowych. Procedura ta miała wieloetapowy charakter, a każdej formie działania administracyjnego odpowiadało określone działanie kancelaryjne. Po drugie zatem – ogólnohanzeatycki początkowo charakter cła funtowego spowodował również wykształcenie się w tym obszarze działalności kancelarii miejskich podobnych form

¹ S. J e n k s, *England, die Hanse und Preußen. Handel und Diplomatie 1377–1474*, Köln–Wien 1992 (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, Neue Folge, 38); T. R i i s, *Die preußischen Städte und Dänemark im 14. Jahrhundert*, w: *Die preußischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalters*, red. Z.H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1998, s. 133–152.

² Na ten temat zob. K. S k u p i e ń s k i, *Biurokracja w średniowiecznej kancelarii?*, w: *Drogą historii. Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Dymmel, K. Skupieński, B. Trelińska, Lublin 2001, s. 205–212.

kancelaryjnych³. Stworzenie jednolitych sposobów dokumentacji zostało wymuszone zwłaszcza przez potrzebę uznawania przez władze jednych miast akt świadczących o poborze cła funtowego, a sporządzonych w innych ośrodkach⁴.

Późnośredniowieczne wytwory kancelaryjne związane z poborem cła funtowego stały się już przedmiotem przedsięwzięć edytorskich w odniesieniu do wielu ośrodków miejskich i stanowiły podstawę wielu opracowań⁵. Na potrzebę tego rodzaju badań nad rachunkami celnymi zwrócił uwagę jako pierwszy Carsten Jahnke (1998), wyrażając opinię, że „wyjaśnienie szczegółowych działań związanych z cłem [funtowym – M.G.] jest więc podstawowym warunkiem oceny wartości tego rodzaju źródła finansowego”⁶. Technikę poboru cła funtowego w Gdańsku dokładnie omówił Stuart Jenks we wstępie do ostatnio wydanej książki cła funtowego z lat 1409 i 1411⁷. Najstarsze zachowane rejestry cła funtowego, w których wytworzeniu brali udział przedstawiciele kancelarii Głównego Miasta Gdańska, pochodzą dopiero z końca XIV w. i były związane z utrzymywaniem przez miasta pruskie załogi wojskowej w Sztokholmie oraz z wyprawami wojennymi na Gotlandię, organizowanymi wspólnie z zakonem krzyżackim⁸. Dla okresu wcześniejszego

³ Ogólne omówienie rejestrów cła funtowego przedstawili: K. H ö h n e l, *Archivalische Quellenlage zur Hansegeschichte in den mecklenburgische Stadtarchiven*, w: *Hansische Studien. Heinrich Sproemberg zum 70. Geburtstag*, red. G. Heitz, M. Unger, Berlin 1961 (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, 8), s. 123–134; H. S a m s o n o w i c z, *Późne średniowiecze miast nadbałtyckich. Studia nad dziejami Hanzy nad Bałtykiem w XIV–XV w.*, Warszawa 1968, s. 160–161, 166–167; J. S c h i l d h a u e r, *Hafenzollregister des Ostseebereiches als Quellen zur hansischen Geschichte*, „Hansische Geschichtsblätter” 86, 1968, s. 64–66; *Quellen zur Hanse-Geschichte. Mit Beiträgen von Jürgen Bohmbach und Jochen Goetze*, wyd. R. Sprandel, Darmstadt 1982 (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, 36), s. 429–448.

⁴ Inne czynniki ujednoczenia systemów kancelaryjnych w miastach pruskich wymienia J. T a n d e c k i, *Die Stadtschreiber und ihre Rolle bei der Vereinheitlichung der Arbeitsformen der städtischen Kanzleien in Preußen*, w: *Die Rolle der Stadtgemeinden und bürgerlichen Genossenschaften im Hanseraum in der Entwicklung und Vermittlung des gesellschaftlichen und kulturellen Gedankengutes im Spätmittelalter*, red. J. Tandecki, Toruń 2000, s. 117–131; tenże, *Kancelarie wielkich miast pruskich jako ośrodki średniowiecznej kultury miejskiej*, w: *Drogą historii...*, s. 219–221.

⁵ Najdokładniejsze ich omówienie przedstawił C. J a h n k e, *Pfundzollrechnungen im Ostseeraum – Bestand und Fragen der Auswertung*, w: *Die preußischen Hansestädte...*, s. 153–158, 163–170.

⁶ „Eine Klärung der genauen Zollmodalitäten ist also eine Grundvoraussetzung bei der Beurteilung der Aussagekraft einer solchen fiskalischen Quelle”; tamże, s. 159.

⁷ S. J e n k s, *Das Danziger Pfundzollbuch von 1409 & 1411. Einleitung*, „Hansische Geschichtsblätter” 124, 2006, s. 128–142.

⁸ M. P e l e c h, *Ein Rechnungsbuch über den Preußischen Pfundzoll der Jahre 1397–1404*, „Beiträge zur Geschichte Westpreußens” 10, 1987, s. 139–193.

(od 1362), dla którego nie zachowały się żadne rachunki z Gdańska, jedynymi źródłami informującymi (pośrednio) o ściąganiu cła funtowego i prowadzeniu rejestrów są recesy ze zjazdów hanzeatyckich. Pomocniczy charakter mają również rejestry celne zachowane w kancelariach pozostałych wielkich miast pruskich i innych miast hanzeatyckich, przydatne tym bardziej, że w zakresie ściągania cła funtowego istniało – wyrażane już powyżej – zjawisko ujednoczenia praktyki administracyjnej i kancelaryjnej.

Niniejszy artykuł przedstawia problem przemian statusu prawnego cła funtowego w Prusach, tzn. jego przekształcenia z opłaty o charakterze hanzeatyckim w podatek krajowy, którego ustanowienie leżało w kompetencji władcy terytorialnego (tj. zakonu krzyżackiego). Status prawny cła funtowego wpływał na procedury związane z jego ściąganiem i redystrybucją. Celem niniejszego artykułu jest przede wszystkim ukazanie relacji pomiędzy działaniami administracyjnymi a kancelaryjnymi, dotyczącymi poboru cła funtowego w Głównym Mieście Gdańsku i jego dalszego transferu.

Jak pokazuje tabela 1, miasta pruskie, w tym Główne Miasto Gdańsk, uczestniczyły w początkowym okresie swej aktywności politycznej w Związku Hanzeatyckim we wszystkich przedsięwzięciach finansowych wspólnoty⁹. Cło funtowe po raz pierwszy ustanowione zostało na zjeździe miast hanzeatyckich w Greifswaldzie 7 IX 1361 r., płynące zaś z niego dochody miały pokryć wydatki na wojnę z Danią¹⁰. Pobór miał się rozpocząć „in den negesten wedderdaghen na desseme thokomenden wyntere, wan men ersten scepen mach”, a więc w następnym roku po ustąpieniu zimy¹¹. Cło to pobierano w latach 1362–1363¹². Na wznowienie cła funtowego zdecydowano się wraz z utworzeniem

⁹ Zob. T. Hirsch, *Danzigs Handels- und Gewerbsgeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Leipzig 1858, s. 26 n.; M. Biskup, *Pod panowaniem krzyżackim (od 1308 r. do 1454 r.)*, w: *Historia Gdańska*, t. 1, red. E. Cieślak, Gdańsk 1978, s. 431–436.

¹⁰ *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430*, [cz. 1] (dalej cyt. HR I), [wyd. K. Koppmann], t. 1, Leipzig 1870 (Hanserecesse, 1), nr 259, § 2–4; W. Stieda, *Revaler Zollbücher und -quittungen des 14. Jahrhunderts*, Halle a. S. 1887 (Hansische Geschichtsquellen, 5), s. III n.

¹¹ O przerwie zimowej w żegludze morskiej zob. S. Matysik, *Zagadnienie zimowej przerwy w bałtyckiej żegludze Hanzy w XIV i XV wieku*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 16, 1950, s. 119–128; E. Cieślak, *Z zagadnień historii prawa morskiego na Bałtyku i Morzu Północnym (przerwa w żegludze morskiej w okresie późnej jesieni i zimy według postanowień Związku Hanzeatyckiego z XIV i XV w.)*, „Przegląd Zachodni” 7, 1951, nr 1/2, s. 89–101.

¹² W. Stieda, dz. cyt., s. III–VI.

Tabela 1. Cło funtowe w wielkich miastach pruskich w XIV–XV w.

Decyzja o ustanowieniu cła	Czas poboru cła	Stawka podatkowa	Uwagi
Zjazd miast hanzeatyckich w Greifswaldzie, 7 IX 1361 ¹	Wiosenne otwarcie żeglugi (2 II?) 1362 – 24 VI 1363 (w Prusach do końca 1363).	Od każdego funta groszy flamandzkich (<i>groten</i>) wartości towaru i statku – 4 fenigi angielskie.	Pobór cła obowiązywał pierwotnie do 29 IX 1362 ² . Decyzja o wydłużeniu ściągania cła na zjeździe miast hanzeatyckich w Stralsundzie 8 X 1262 ³ . Deklaracja miast pruskich o ściąganiu cła funtowego przez cały 1363 r. na zjeździe hanzeatyckim w Lubece 24 VI 1363 ⁴ .
Zjazd miast hanzeatyckich w Kolonii, 19 XI 1367 ⁵	22 II 1368 – 29 IX 1371	Od 1 funta <i>groten</i> wartości towaru – 1 gr flamandzki; od 6 grz. lubeckich – 4 fenigi lubeckie; od 9 grz. sundzkich – 6 fenigów sundzkich; od 4 grz. pruskich – 8 fenigów pruskich; od 12 grz. <i>Vinkenogen</i> – 8 <i>Vinkenogen</i> . Dodatkowo od statku połowę uiszczanego cła. Od 11 III 1369: od wywożonych środków pieniężnych – w tej samej proporcji jak od wartości towaru ⁶ .	Pobór cła obowiązywał pierwotnie do 13 II 1369 ⁷ . Decyzje o wydłużeniu ściągania cła na zjazdach miast hanzeatyckich w Stralsundzie 6 X 1368 ⁸ , w Stralsundzie 21 X 1369 ⁹ , w Stralsundzie 25 II 1370 ¹⁰ . Postanowienie o zaprzestaniu ściągania cła funtowego po 29 IX 1371 na zjeździe hanzeatyckim w Stralsundzie 27 X 1371 ¹¹ .
Zjazd miast hanzeatyckich w Stralsundzie, 24 VI 1376 ¹²	2 II 1378 – 2 II 1380	Od 1 funta <i>groten</i> wartości towaru – 1 fenig angielski; od 5 grz. lubeckich – 3 fenigi lubeckie. Dodatkowo od statku połowę uiszczanego cła.	Pierwotnie termin rozpoczęcia poboru cła wyznaczono na 2 II 1377 ¹³ . Decyzja o przystąpieniu do poboru cła funtowego od 2 II 1377 na zjeździe miast pruskich w Malborku 29 IX 1376 ¹⁴ . Przesunięcie terminu rozpoczęcia poboru cła na zjeździe hanzeatyckim w Lubece 24 VI 1377 ¹⁵ . Przeciwstawienie się wydłużeniu ściągania cła na zjeździe miast pruskich w Malborku 17 IV 1379 ¹⁶ .
Zjazd miast hanzeatyckich w Rostoku, 27 I 1381 ¹⁷	2 II 1381 – 1385 (?)	Jak wyżej.	Cło prawdopodobnie trzykrotnie wydłużane (1382, 1383, 1384). Postanowienie o kontynuacji poboru cła funtowego w 1385 r. na zjeździe miast pruskich w Malborku 18 XII 1384 ¹⁸ .
Zjazd miast hanzeatyckich w Lubece, 28 X 1386 ¹⁹	2 II 1387 – 2 II 1388 (?)	Od 1 funta <i>groten</i> wartości towaru – 2 fenigi lubeckie.	Decyzja o przystąpieniu do poboru cła funtowego na zjeździe miast pruskich w Malborku 16 XII 1386 ²⁰ .

Zjazd miast pruskich w Malborku, 4 IV 1389 ²¹	4 IV 1389 (?) – 1390	Od 1 funta <i>groten</i> wartości towaru – 6 fenigów. Od 28 XII 1389: od 1 funta <i>groten</i> wartości towaru – 7 fenigów (?) ²² .	Decyzja o wydłużeniu ściągania cła w następnym roku na zjeździe miast pruskich w Malborku 28 XII 1389 ²³ .
Zjazd miast pruskich w Malborku, 6 XII 1395 ²⁴	25 XII 1395 (w Gdańsku faktycznie 11 I 1396) – 11 XI 1404	Od 1 funta <i>groten</i> wartości towaru – 1 <i>quart</i> ; od 1 grz. pruskiej – 2 fenigi pruskie. Na zjeździe miast pruskich w Malborku 6 I 1399: obniżenie stawek o jedną trzecią ²⁵ .	Decyzje o wydłużeniu ściągania cła na zjazdach miast pruskich w Malborku 2 XII 1396 ²⁶ , w Gdańsku 31 X 1398 ²⁷ , w Malborku 7 XI 1399 ²⁸ , w Malborku 26 IX 1403 ²⁹ . Porozumienie z wielkim mistrzem krzyżackim Konradem von Jungingen na zjeździe miast pruskich w Malborku 15 VI 1403 w sprawie podziału dochodów z cła funtowego (1/3 dla zakonu, 2/3 dla miast) ³⁰ . Postanowienie o zaprzestaniu ściągania cła funtowego po 11 XI 1404 na zjeździe miast pruskich w Malborku 16 X 1404 ³¹ .
Zjazd miast pruskich w Malborku, 21 IV 1409 ³²	21 IV 1409 – po 1 IX 1421	Od 1 funta <i>groten</i> wartości towaru – 20 fenigów pruskich; od 1 grz. pruskiej – 6 fenigów pruskich. Od 1411: od 1 funta <i>groten</i> wartości towaru – 1 szeląg pruski; od 1 grz. pruskiej – 4 fenigi pruskie. Dla śledzi: od 1 łaszta – 4 szkojce (od 14 V/10 VIII 1409: obniżka do 2 szkojców). Dodatkowo od 10 grz. pruskich wartości statku – po 1 szkojcu płatnym przy wejściu i wyjściu z portu. Od 8 IX 1417 dla towarów przybywających ³³ : Od 1 łaszta śledzi – 2 szkojce <i>nuwes geldes</i> lub 3 szkojce <i>aldes geldes</i> ; od 1 łaszta osmundu lub żelaza – 6 nowych szelągów lub 12 starych; od 1 beczki masła, oliwy, miodu – 1 nowy szeląg lub 2 stare; od 1 beczki mięsa – 4 nowe szelągi lub 8 starych; od 1 beczki łososi – 6 nowych fenigów lub 1 stary szeląg; od 1 dużego lub małego konia – 1 nowy szeląg lub 2 stare; od 1 beczki soli – 2 nowe szelągi albo 4 stare; od 1 funta <i>groten</i> pieniędzy – 1 nowy szeląg albo 2 stare. Dla towarów wysyłanych: od 1 nowej grzywny wartości towaru (sukna, soli, osmundu, masła, oliwy, smoły, popiołu) – 1 nowy firchen lub 2 stare.	Porozumienie z wielkim mistrzem krzyżackim Ulrichem von Jungingen na zjeździe miast pruskich w Elblągu 9 VI 1409 w sprawie nowego podziału dochodów z poboru cła funtowego (2/3 dla zakonu, 1/3 dla miast pruskich) ³⁴ . Przerwa w ściąganiu cła funtowego w okresie 28 III 1410 – 16/25 VI 1411. Decyzja wielkiego mistrza krzyżackiego Heinricha von Plauen o wznowieniu poboru cła funtowego między 16 a 25 VI 1411 ³⁵ . Zniesienie cła funtowego na podstawie umowy miast hanzeatyckich z wielkim mistrzem krzyżackim Michałem Küchmeisterem 1 IX 1421 ³⁶ .

Decyzja o ustanowieniu cła	Czas poboru cła	Stawka podatkowa	Uwagi
?	Po 20 IV 1423 – 5 V 1440	Jak wyżej?	Dochód z cła funtowego w całości na rzecz zakonu krzyżackiego. Oświadczenie wielkiego mistrza krzyżackiego Paula von Rusdorf na zjeździe miast pruskich w Elblągu 20 IV 1423, dot. zamiaru ponownego ustanowienia cła funtowego ³⁷ . Zniesienie cła funtowego na podstawie porozumienia z wielkim mistrzem krzyżackim Paulem von Rusdorf na zjeździe stanów pruskich w Elblągu 5 V 1440 ³⁸ .
Zjazd miast pruskich w Malborku, 20 I 1443 ³⁹	20 I 1443 – po 6 III 1454	Jak wyżej?	Podział dochodów z cła funtowego: 2/3 dla zakonu, 1/3 dla miast pruskich. Formalna likwidacja cła funtowego w przywileju inkorporacyjnym Kazimierza Jagiellończyka 6 III 1454 ⁴⁰ .

¹ HR I, t. 1, nr 259, § 2–4.

² Tamże, nr 259, § 2.

³ Tamże, nr 267, § 1.

⁴ Tamże, nr 296, § 17.

⁵ Tamże, nr 413.

⁶ Tamże, nr 489, § 9.

⁷ Tamże, nr 413.

⁸ Tamże, nr 479, § 9.

⁹ Tamże, nr 510, § 11, art. 7.

¹⁰ Tamże, nr 522, § 3.

¹¹ HR I, t. 2, Leipzig 1872, nr 18, § 1.

¹² Tamże, nr 120, § 6.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże, nr 141, § 6.

¹⁵ Tamże, nr 150, § 4.

¹⁶ Tamże, nr 174, § 1.

¹⁷ Tamże, nr 226.

¹⁸ Tamże, nr 297, § 5.

¹⁹ Tamże, nr 333, § 7.

²⁰ HR I, t. 3, Leipzig 1875, nr 210.

²¹ Tamże, nr 422, § 4; *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, wyd. M. Toeppen (dalej cyt. ASP), t. 1, Leipzig 1878, nr 34.

²² Wersja recesu ze zjazdu miast pruskich z 28 XII 1389 r., znajdująca się w ogólnej księdze rady Głównego Miasta Gdańska, zawiera – w przeciwieństwie do wersji zachowanej w rękopisie toruńskim – podwyższoną stawkę podatku; por. HR I, t. 3, nr 456, § 3.

²³ Tamże.

²⁴ HR I, t. 4, Leipzig 1877, nr 324, § 2.

²⁵ Tamże, nr 516, § 15.

²⁶ Tamże, nr 384, § 3.

²⁷ Tamże, nr 503, § 9.

²⁸ Tamże, nr 559, § 4.

²⁹ HR I, t. 5, Leipzig 1880, nr 140, § 3.

³⁰ Tamże, nr 132, § 5; ASP, t. 1, nr 69.

³¹ HR I, t. 5, nr 209, § 17.

³² Tamże, nr 579, § 1–5, 7; ASP, t. 1, nr 80 (Anhang).

³³ ASP, t. 1, nr 248.

³⁴ HR I, t. 5, nr 581, § 1.

³⁵ HR I, t. 6, Leipzig 1889, nr 34; ASP, t. 1, nr 146.

³⁶ HR I, t. 7, Leipzig 1893, nr 377.

³⁷ Tamże, nr 595, § 1, art. 1; ASP, t. 1, nr 324.

³⁸ ASP, t. 2, Leipzig 1880, nr 148.

³⁹ *Hanserecesse von 1431–1476*, wyd. G.F. von der Ropp (dalej cyt. HR II), t. 2, Leipzig 1878 (Hanserecesse, cz. 2, t. 2), nr 671, 672; ASP, t. 2, nr 348, 349.

⁴⁰ ASP, t. 4, Leipzig 1884, nr 244.

Źródło: W. Stieda, *Revaler Zollbücher und -quittungen des 14. Jahrhunderts*, Halle a. S. 1887 (Hansische Geschichtsquellen, 5), s. III–XXVI; J. Sarnowsky, *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)*, Köln–Weimar–Wien 1993 (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 34), s. 71–85, 214–221; tenże, *Zölle und Steuern im Ordensland Preussen (1403–1454)*, w: *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1995 (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 86, z. 3), s. 68–72; S. Jenks, *Das Danziger Pfundzollbuch von 1409 & 1411. Einleitung*, „Hansische Geschichtsblätter” 124, 2006, s. 117–128.

tw. konfederacji kolońskiej w 1367 r. i wszczęciem przez Hanzę decydującej wojny z Danią¹³. Opłaty z tego tytułu pobierano w portach hanzeatyckich od 1368 aż do 1371 r.¹⁴ Kolejne okresy ściągania tego typu podatku przypadają na lata 1378–1380 oraz 1381–1385, uzasadniano je zaś koniecznością wystawienia flotylli do zwalczania piratów (zwanych braćmi witalijskimi)¹⁵. W 1387 r. sprawa poboru cła funtowego stała się przyczyną nieporozumień wśród miast hanzeatyckich. Na zjeździe w Lubece 28 X 1386 r. postanowiono, że od 2 II 1387 r. ściągane będzie cło w Lubece, Wismarze, Rostoku, Stralsundzie, miastach pruskich i inflanckich. Przedsięwzięcie to argumentowano koniecznością spłaty długów i renty wobec Wulveke Wulflamme, powstałych w związku z budową okrętów przeciwko piratom¹⁶. O postanowieniach tych powiadomiono wkrótce w osobnym liście miasta inflanckie¹⁷. Podczas zjazdu w Malborku 16 XII 1386 r. miasta pruskie potwierdziły pobór cła funtowego „nach uswisunge des recesses”¹⁸. W relacji z kwietniowego zjazdu hanzeatyckiego w Lubece (15 IV 1387) przedstawiciele miast pruskich Gherard von Thorn i Heinrik Hitvelt informowali już jednak, że Stralsund, Wismar i Rostok nie pobierają cła, zaś Lubeka po rozpoczęciu poboru rozważała możliwość zwrotu kupcom ściągniętego dotąd podatku¹⁹. Wilhelm Stieda zwrócił uwagę, że miasta pruskie – mimo nieprzestrzegania przez niektóre ośrodki postanowień wspólnotowych – ściągały w 1387 r. cło funtowe²⁰. Świadczy o tym fakt, że przedstawiciele miast pruskich przy okazji rokowań z miastami flamandzkimi w Dordrechcie zaciągnęli od Johana Houpa zobowiązanie wekslowe w wysokości 150 grz. pruskich, które miały zostać spłacone przez radę miejską Głównego Miasta Gdańska w terminie 3 tygodni po okazaniu weksla. W liście informującym o zaciągnięciu weksla wyrażono nadzieję na pokrycie zobowiązań z cła funtowego²¹.

Powyższe wydarzenia wskazują, że cło funtowe zatraciło stopniowo swój wspólnotowy (ogólnohanzeatycki) charakter, przekształcając

¹³ HR I, t. 1, nr 413; W. Stieda, dz. cyt., s. IX n.; W. Mantels, *Der im Jahre 1367 zu Köln beschlossene zweite hanseatische Pfundzoll*, w: tenże, *Beiträge zur Lübisches-Hansischen Geschichte. Ausgewählte historische Arbeiten*, Jena 1881, s. 236 n.

¹⁴ W. Stieda, dz. cyt., s. IX–XIII.

¹⁵ Tamże, s. XIV–XX.

¹⁶ HR I, t. 2, nr 333, § 7.

¹⁷ HR I, t. 3, nr 208.

¹⁸ Tamże, nr 210.

¹⁹ Tamże, nr 211.

²⁰ W. Stieda, dz. cyt., s. XXI.

²¹ „Wir hoffen, do solle schire jo also vil pfuntgeldis zin gevallen in allen stetin, das man dis gelt bezalzen mo^ege”; HR I, t. 3, nr 214.

się w jedno ze źródeł finansowania polityki regionalnej (pruskiej). Doprowadziło to w Prusach do całkowitego uzależnienia tej formy opodatkowania handlu od władzy zwierzchniej (zakonu krzyżackiego). 1 I 1389 r. na zjeździe miast pruskich w Malborku postanowiono – prawdopodobnie zgodnie z życzeniem wielkiego mistrza Konrada von Wallenrode – wysłać do Anglii dwuosobowe poselstwo złożone z przedstawicieli zakonu i Elbląga. Wielki mistrz zobowiązał się jednocześnie pokryć koszty poselstwa, miasta zaś – zwrócić poniesione wydatki. Decyzję tę należy łączyć z innym postanowieniem zjazdu, według którego „każde miasto powinno omówić we swojej [własnej] radzie, czy powinno się przez rok pobierać cło funtowe”²². Na kolejnym zjeździe miast pruskich (10 II 1389) nie zdecydowano się na ustanowienie cła funtowego²³, mimo to zadeklarowano wysłanie posłów na zbliżający się zjazd w Lubece. Mieli oni następnie podążyć do Holandii, po czym powrócić do 25 lipca do Lubeki bądź Hamburga na rozmowy z przedstawicielami miast flamandzkich²⁴. Na kolejnym zjeździe (7 III 1389) wybrano Nicolausa Stocke jako wysłannika miast do rozmów z Anglią w sprawie odszkodowań za straty, które ponieśli kupcy pruscy w Zwijn²⁵. Wielki mistrz wyłożył 400 grz. na pokrycie kosztów poselstwa, miasta zaś zobowiązały się zwrócić tę sumę²⁶. Na zjeździe miast pruskich 7 IV 1389 r. wybrano posłów do Lubeki i Holandii (przedstawiciele Starego Miasta Torunia i Głównego Miasta Gdańska), wielki mistrz udzielił zaś na ten cel pożyczki w wysokości 300 grz., miała ona zostać spłacona do dnia św. Michała (29 IX 1389). Jednocześnie wskutek coraz większego zadłużenia wobec państwa krzyżackiego miasta pruskie zadeklarowały pobór cła funtowego (tab. 1)²⁷. 28 XII 1389 r. przedłużono pobór cła funtowego na następny rok, podwyższając jednocześnie jego wymiar²⁸. Jednostronna decyzja miast pruskich spowodowała kierowanie do wielkiego mistrza Konrada Zöllnera von Rotenstein skargi niderlandzkiego Kampen, które nie chcąc finansować wydatków na poselstwa miast pruskich, zażądało zwrotu dotychczas pobranego od swoich mieszkańców cła funtowego oraz wstrzymania jego dalszego ściągania²⁹.

²² „Uoch sal eyn ykliche stat in irme rate sprechen, ab man puntgelt nehmen sal kegen das jaer”; tamże, nr 410, § 3.

²³ Tamże, nr 413, § 5.

²⁴ Tamże, § 1–3.

²⁵ Tamże, nr 418, § 1.

²⁶ Tamże, § 2.

²⁷ Tamże, nr 422, § 4; ASP, t. 1, nr 34.

²⁸ HR I, t. 3, nr 456, § 3.

²⁹ Tamże, nr 492.

Sprawa ta, rozpatrywana podczas zjazdu miast pruskich w Elblągu (3 VIII 1390), spowodowała wydanie po raz pierwszy wyraźnej deklaracji, że cło funtowe „pobiera się za zgodą i wiedzą naszego pana, wielkiego mistrza”; potwierdzono również obowiązek ściągania cła w bieżącym roku (1390)³⁰. Dyskusja nad kolejnym poborem cła funtowego rozpoczęła się w 1394 r., gdy na zjeździe hanzeatyckim w Lubece zgłoszono projekt jego realizacji³¹. Miasta pruskie wyraziły jednak sprzeciw³². W 1395 r., wskutek skarg kupców na coraz częstsze przypadki rozboju na morskich szlakach handlowych, miasta pruskie – mimo sprzeciwu pozostałych miast na zjeździe lubeckim i odłożeniu decyzji na następny rok³³ – jednostronnie uchwały pobór cła funtowego od 25 XII 1395 r.³⁴ Ściągano je aż do 1404 r.³⁵ Posłowie miast pruskich wyraźnie wskazywali już wówczas, że pobór cła faktycznie zależy od decyzji ich zwierzchnika terytorialnego, tj. wielkiego mistrza krzyżackiego³⁶. Od końca XIV w., wskutek utworzenia urzędu mistrza funtowego, przeszło ono pod kontrolę zakonu krzyżackiego, a od 1403 r. stało się faktycznie jednym z podatków o charakterze państwowym³⁷. W wyniku pro-

³⁰ „Item von dem phuntgelde, daz man si gibet: do von ist unsir antworte, daz man daz phuntgelt hat ufgenomen mit volbort unde wissen unsirs herren, des homeysters, unde meynt, is dis jor vort uf czu nehmen; wes man kegin daz andir jor czu rote wirt, daz sal in wol czu wissen werdin”; tamże, nr 490, § 6. Wskutek śmierci Konrada Zöllnera von Rotenstein wielki komtur Konrad von Wallenrode zapowiedział w liście do Kampen z 11 IX 1390 r. konieczność rozpatrzenia skarg po wyborze nowego wielkiego mistrza; tamże, nr 493. Zob. też W. Stieda, dz. cyt., s. XXI–XXII; S. Jenks, *Das Danziger Pfundzollbuch...*, s. 117–118.

³¹ HR I, t. 4, nr 192, § 9.

³² Tamże, nr 247 (list miast pruskich do Amsterdamu i Zierixee z 7 XII 1394).

³³ Tamże, nr 308, § 11; nr 313.

³⁴ Tamże, nr 324, § 2. Na wcześniejszym zjeździe w Malborku 1 VIII 1395 r. miasta pruskie zadeklarowały konsultacje w sprawie wprowadzenia cła funtowego; tamże, nr 283, § 8, art. 3.

³⁵ J. Sarnowski, *Zölle und Steuern im Ordensland Preussen (1403–1454)*, w: *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1995 (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 86, z. 3), s. 68; S. Jenks, *Das Danziger Pfundzollbuch...*, s. 117–121.

³⁶ Zob. HR I, t. 4, nr 409, § 3 (postanowienie zjazdu miast pruskich w Gdańsku z 2 VII 1397, dot. sposobu wyjaśniania na najbliższym zjeździe hanzeatyckim poboru cła funtowego); tamże, nr 413, § 2 (relacja ze zjazdu miast hanzeatyckich w Lubece z 8 IX 1397, dot. rozmów o ściąganiu cła funtowego w Prusach); tamże, nr 503, § 9.

³⁷ Por. A. Klein, *Die zentrale Finanzverwaltung im Deutschordensstaate Preussen am Anfang des XV. Jahrhunderts. Nach dem Marienburger Tresslerbuch*, Leipzig 1904 (Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen, 23, z. 2), s. 14; H. Samsonowicz, *Cła nadbałtyckie w późnym średniowieczu*, „Zapiski Historyczne” 33, 1968, z. 3, s. 158–159; J. Sarnowski, *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)*, Köln–Weimar–Wien 1993 (Veröffentlichungen aus den Archi-

zumienia miast pruskich z wielkim mistrzem na zjeździe w Malborku (15 VI 1403) postanowiono, że dwie trzecie dochodów z cła funtowego pozostanie do dyspozycji miast pruskich, jedna trzecia zaś miała wpływać do kasy zakonu krzyżackiego³⁸. Zmianę tę wymusiła konieczność spłaty długu wobec wielkiego mistrza w wysokości 1500 grz.³⁹ 9 VI 1409 r. w wyniku uzgodnień na zjeździe miast pruskich w Elblągu jeszcze bardziej ograniczono finansowe uprawnienia miast z tego tytułu, obniżając ich udział w dochodach z cła funtowego do jednej trzeciej ściąganych środków pieniężnych⁴⁰. Na nowych warunkach przebiegał już pobór cła funtowego od 1409 r. Mimo wyrażanego co pewien czas na zjazdach miast pruskich sprzeciwu oraz działań innych członków Hanzy⁴¹, cło funtowe było od 1411 r. regularnie ściągane. Jedynie w 1421 r. wielki mistrz krzyżacki Michael Kuchmeister, zagrożony w obliczu wojny z Królestwem Polskim izolacją polityczną ze strony miast hanzeatyckich, zdecydował się przerwać pobór cła funtowego⁴² (tab. 1). W zamian za to miasta wendyjskie złożyły obietnicę wyposażenia i dostarczenia 2 tys. żołnierzy do Prus lub 500 do Inflant w przypadku wojny z Polską⁴³. Niedotrzymanie umowy ze strony Hanzy spowodowało naciski na miasta pruskie, zmierzające do ponownego ustanowienia cła funtowego. Wskutek sprzeciwu miast nowy wielki mistrz Paul von Rusdorf w 1423 r. samodzielnie ustanowił cło funtowe, z którego już całość dochodu przechodziła do kasy zakonu⁴⁴. Tym samym cło funtowe przybrało charakter cła krajowego. Druga rezygnacja z poboru cła

ven Preussischer Kulturbesitz, 34), s. 72; tenże, *Zölle und Steuern...*, s. 68; S. J e n k s, *Das Danziger Pfundzollbuch...*, s. 121.

³⁸ HR I, t. 5, nr 132, § 5; ASP, t. 1, nr 69.

³⁹ Dług ten powstał przede wszystkim wskutek przekazania przez wielkiego mistrza w 1403 r. przedstawicielom miast pruskich na zjazd w Lubece 1 tys. grz., które miały być wykorzystane na cele polityki hanzeatyckiej, tj. wojnę z książętami Barth; zob. HR I, t. 5, nr 119, § 1; S. J e n k s, *Das Danziger Pfundzollbuch...*, s. 120–121.

⁴⁰ HR I, t. 5, nr 581, § 1; ASP, t. 1, nr 80 (Anhang). Zob. też T. H i r s c h, dz. cyt., s. 40; M. F o l t z, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Danzig 1912 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens, 8), s. 55; J. S a r n o w s k y, *Die Wirtschaftsführung...*, s. 74; tenże, *Zölle und Steuern...*, s. 69.

⁴¹ Zob. G. K e t t e r e r, *Die Hanse und der Deutsche Orden unter den Hochmeistern Heinrich von Plauen und Michael Kuchmeister (1410–1420)*, „Hansische Geschichtsblätter” 90, 1972, s. 29–30.

⁴² M. B i s k u p, dz. cyt., s. 543; J. S a r n o w s k y, *Die Wirtschaftsführung...*, s. 74; tenże, *Zölle und Steuern...*, s. 69.

⁴³ HR I, t. 7, nr 377.

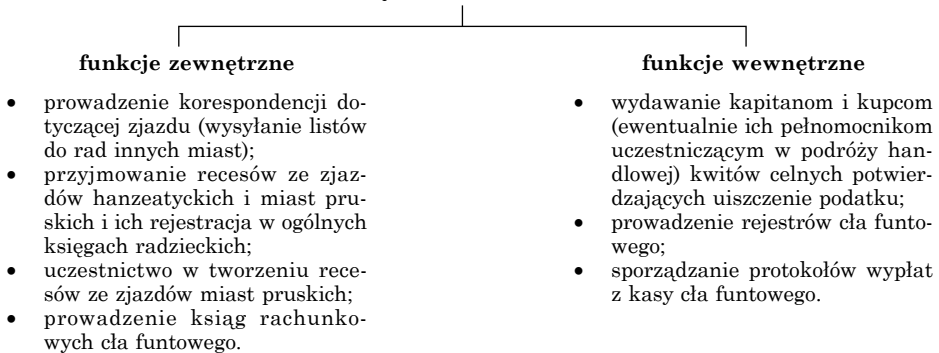
⁴⁴ Kwestia cła funtowego była jednym z tematów rozmów przedstawicieli miast pruskich i zakonu krzyżackiego podczas zjazdu w Elblągu 20 IV 1423 r. Wielki mistrz podkreślił na nim swoje kompetencje w stosunku do cła funtowego; tamże, nr 595, § 1, art. 1; ASP, t. 1, nr 324.

funtowego nastąpiła w 1440 r.⁴⁵, do ponownego jego ustanowienia doszło zaś wskutek ugody miast pruskich z wielkim mistrzem Konradem von Erlichshausen na zjeździe w Malborku 20 I 1443 r.⁴⁶ i oddzielnie przygotowanej umowy z 26 I 1443 r.⁴⁷ Na ich podstawie jedna trzecia uzyskanych w ten sposób dochodów z portu gdańskiego miała przypadać miastom, które zobowiązały się finansować z przypadającej im części cła funtowego posłów wysyłanych za granicę w imieniu stanów pruskich i zakonu. Ostatecznie likwidacja cła funtowego, stanowiąca jeden z celów walki stanów pruskich z zakonem krzyżackim, nastąpiła w wyniku inkorporacji Prus do Królestwa Polskiego w 1454 r.⁴⁸

Jak już wspomniano, zarówno poborowi cła funtowego, jak też dystrybucji uzyskanego w ten sposób dochodu towarzyszyły odpowiednie działania kancelaryjne. Każdą z tych czynności kancelarii Głównego Miasta Gdańska, odnoszących się do poboru i redystrybucji cła funtowego, realizowano, wypełniając określone funkcje na jednym z dwóch podstawowych poziomów działalności miasta (zob. wykres 1).

Wykres 1. Czynności kancelaryjne dotyczące cła funtowego w Głównym Mieście Gdańsku (opracowanie własne).

Czynności kancelaryjne dotyczące cła funtowego w Głównym Mieście Gdańsku

Jak pokazuje wykres 1, pierwsza grupa zadań kancelarii dotyczyła poziomu aktywności zewnętrznej miasta, która przejawiała się w obiegu akt wytwarzanych na potrzeby Hanzy (związkowym) bądź zjazdu miast pruskich. Funkcje zewnętrzne kancelarii Głównego Miasta Gdańska uwidaczniały się zwłaszcza w prowadzeniu korespondencji

⁴⁵ ASP, t. 2, nr 148.

⁴⁶ HR II, t. 2, nr 671, § 1; ASP, t. 2, nr 348.

⁴⁷ HR II, t. 2, nr 672; ASP, t. 2, nr 349.

⁴⁸ ASP, t. 4, nr 244.

dotyczącej zjazdów, rejestrowaniu recesów, czyli sprawozdań ze zjazdów hanzeatyckich lub miast pruskich, a także w pomocy w samej redakcji treści recesów podczas tych ostatnich⁴⁹. Te wytwory kancelaryjne – mimo swego związku ze sprawami cła funtowego – nie miały charakteru finansowego, związane były raczej z aktywnością polityczną miasta, która z biegiem czasu coraz bardziej wzrastała⁵⁰. Nie będą one przedmiotem dalszych szczegółowych rozważań. Warto tu tylko zaznaczyć, że coraz większa liczba korespondencji związanej ze zjazdami oraz wzrastająca rola polityczna Głównego Miasta Gdańska przyczyniły się do wykształcenia się w miejscowej kancelarii specyficznej serii ksiąg miejskich, zwanych księgami recesów⁵¹. W toku ewolucji form kancelaryjnych powstały one z ogólnych ksiąg rady, które mimo wprowadzania wpisów o bardzo zróżnicowanej treści, również w zdecydowanej większości zawierały odpisy recesów⁵². Oddzielnym przejawem działalności kancelarii miejskiej na potrzeby hanzeatyckie (ewentualnie ogólnopruskie) było prowadzenie ksiąg rachunkowych cła funtowego w celu rozliczenia się na zjeździe hanzeatyckim (bądź na zjeździe miast

⁴⁹ I. Janosz-Biskupowa, *Archiwum Ziem Pruskich. Studium archiwoznawcze*, Warszawa–Poznań 1974 (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 77, z. 3), s. 55 n.

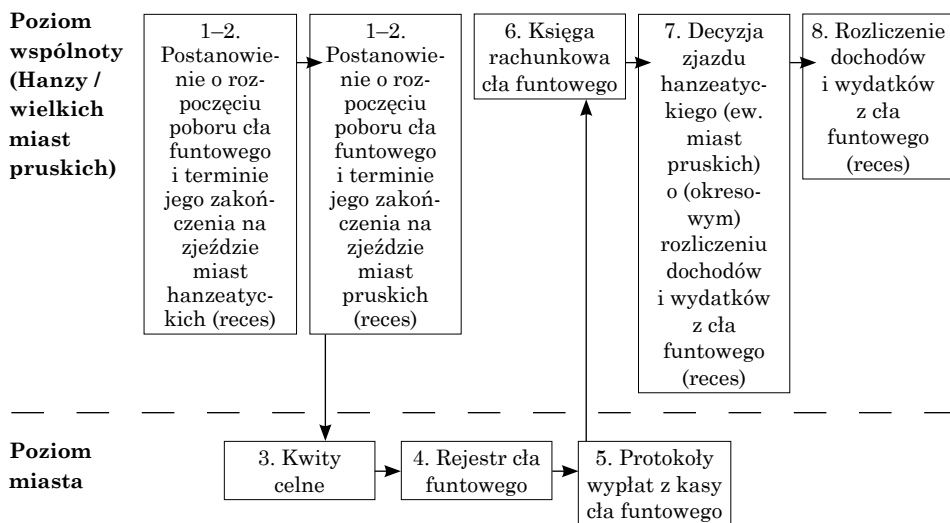
⁵⁰ Na temat uczestnictwa Głównego Miasta Gdańska w zjazdach hanzeatyckich zob. M. Pelech, *Zur Rolle Danzigs unter den preußischen Hansestädten bis 1410*, w: *Danzig in acht Jahrhunderten. Beiträge zur Geschichte eines hansischen und preußischen Mittelpunktes*, red. B. Jähnig, P. Letkemann, Münster 1985 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens, 23), s. 62–64; J. Sarnowsky, *Die preussischen Städte in der Hanse*, „Hansische Geschichtsblätter” 112, 1994, s. 108–114, 120–122, tab. 3–4; R. Skowrońska-Kamińska, *Postowie wielkich miast pruskich w latach 1411–1454. Przyczynek do funkcjonowania mieszczańskich elit politycznych w średniowieczu*, Malbork 2007, s. 126–146.

⁵¹ Ogólne omówienie ksiąg recesów przedstawił: J. Tandeci, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)*, Warszawa–Toruń 1990, s. 137–139; K. Komsta, *Gdańskie księgi wpisów*, w: *100 lat Archiwum Państwowego w Gdańsku. Sesja jubileuszowa 8 VI 2001*, red. A. Przywuska, I. Rdzanek, Gdańsk 2001, s. 197–198; też, *Danziger Amtsbücher aus den Jahren 1357–1794 und 1807–1814*, „Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde” 47/48, 2001/2002, s. 304–305; P. Oliński, *Die Danziger Stadtbücher im 14. und der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, w: *Verwaltung und Schriftlichkeit in den Hansestädten*, red. J. Sarnowsky, Trier 2006 (Hansische Studien, 16), s. 117–118.

⁵² Zob. J. Zdręka, *Średniowieczne gdańskie księgi miejskie nie w pełni wykorzystanym źródłem do dziejów miasta XIV–XV w.*, w: *Kopijnicy, szyprowie, tenutariusze*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2002 (Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza, 8), s. 358–368; K. Komsta, *Gdańskie księgi wpisów...*, s. 196–197; też, *Danziger Amtsbücher...*, s. 302–304; P. Oliński, dz. cyt., s. 116–117.

pruskich) ze sposobów redystrybucji uzyskanych środków pieniężnych. Istotą realizowania przez kancelarię Głównego Miasta Gdańska funkcji wewnętrznych w zakresie cła funtowego było natomiast wydawanie kwitów celnych, świadczących o uiszczeniu podatku, prowadzenie rejestrów cła funtowego oraz sporządzanie protokołów wypłat z kasy cła funtowego (zob. wykres 1). Wszystkie wymienione działania kancelaryjne stanowiły ciąg kolejno następujących po sobie czynności, tworzących procedurę, której etapy w ogólnym zarysie powtarzano, począwszy od chwili ustanowienia kolejnego poboru cła funtowego (zob. wykres 2).

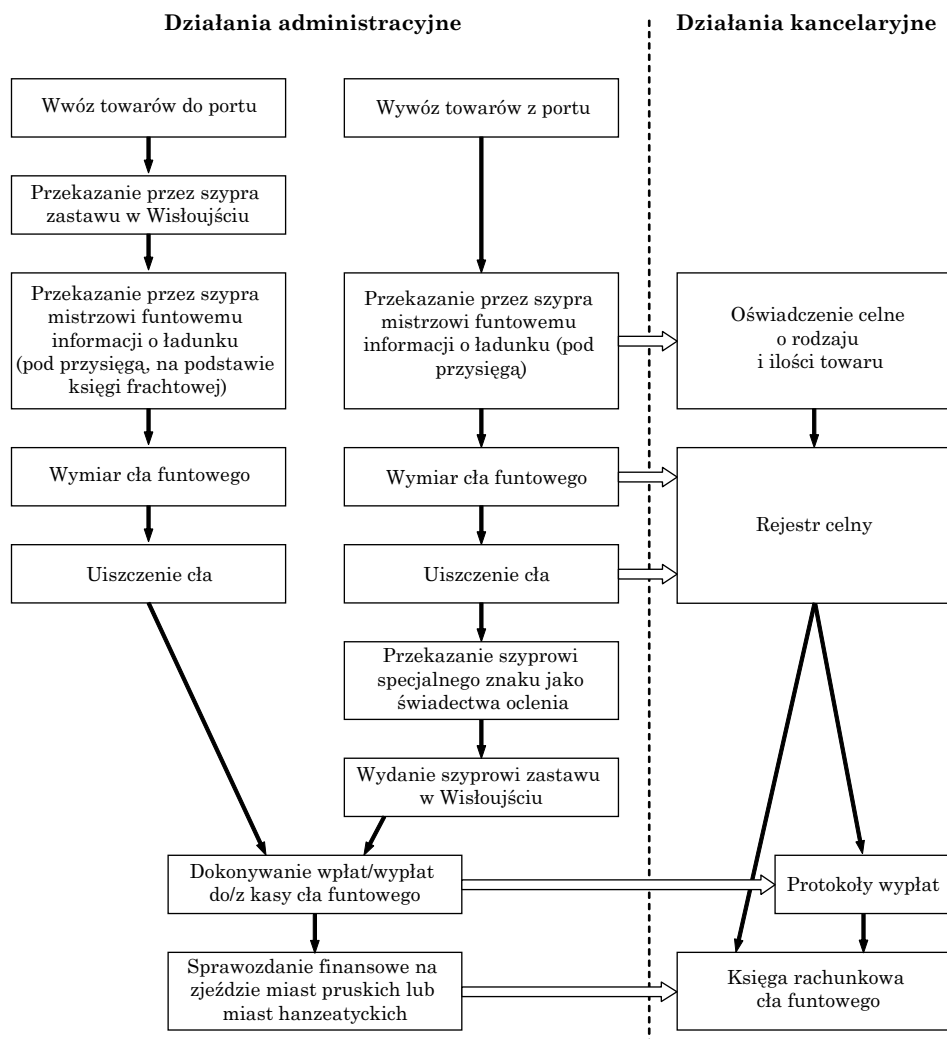
Wykres 2. Wytwory kancelaryjne w mieście hanzeatyckim dotyczące poboru cła funtowego w kolejności występowania na różnych poziomach aktywności władz miasta (opracowanie własne).

Z analizy powyższego wykresu wynika, że na szczeblu wewnętrznym powstawały te wytwory kancelaryjne, które bezpośrednio dotyczyły uiszczania przez kupców cła funtowego (kwity celne, rejestry cła funtowego, protokoły wypłat z kasy cła funtowego). Jednocześnie należy zauważyć, że ściśle finansowy charakter posiadały te rodzaje akt i ksiąg, które powstały w etapach 3–6 i 8. Te właśnie wytwory kancelaryjne w powiązaniu z odpowiadającymi im działaniami administracyjnymi, charakterystycznymi dla poboru cła funtowego, przedstawia wykres 3.

Modelowa procedura poboru i redystrybucji cła funtowego, przedstawiona na wykresie 3, przewidywała na prawie każdym etapie działania administracyjnego konieczność wytworzenia przez kancelarię miej-

Wykres 3. Działania administracyjne i kancelaryjne podczas poboru i dystrybucji cła funtowego w Gdańsku w XIV–XV w. (opracowanie własne).

ską (na potrzeby swoje bądź płatników cła) odpowiedniej dokumentacji. W Głównym Mieście Gdańsku opierała się ona początkowo na podobnych zasadach jak w innych ośrodkach hanzeatyckich. Dopiero wskutek przejęcia kompetencji w zakresie ustanowienia cła funtowego przez zakon krzyżacki, jako zwierzchnika terytorialnego miast pruskich, zaczęła kształtować się całkowicie niezależna od Związku Hanzeatyckiego organizacja poboru tego rodzaju podatku. Potrzeba utrzymania pełnej kontroli nad dochodami z cła funtowego ze strony zakonu doprowadzi-

ła do powstania pewnych innowacji w zakresie niektórych czynności administracyjnych.

W działaniach administracyjnych związanych ze ściąganiem tej formy podatku uwzględniano dwa przypadki: wwozu towarów do portu i ich wywozu (zob. wykres 3). Podstawą opodatkowania po dotarciu do portu (czyli przed rozładunkiem) lub przy wypłynięciu (czyli po załadowaniu) okrętu było okazanie urzędnikowi celnemu listu frachtowego (później zapewne księgi frachtowej)⁵³. W dokładny sposób określono jego zawartość na zjeździe miast pruskich w Malborku w 1403 r.:

Item unser here homeister hat mit synen steten obireyn getragen, das dy pfuntheren sullen keynen schipheren lossen zegelen, der schiphere overgebe denne vor in schrifft, was gutis und wy vyle her czu der zee meynet czu furen, und nicht meer dorbaben inczunemen, und weme iczlich gut besunderen czugehoret, dorczu her synen eyt ton sal, nicht czu loszen, alzo das dy pfuntheren sunder argelist von allem gute, das der schiphere meynet czu furen, is hore weme ez hore, moge pfuntgelt haben⁵⁴.

Przytoczone postanowienie zjazdowe wskazuje, że po pierwsze, w liście frachtowym wymagano podania informacji o ilości i rodzaju towaru, a także o ich właścicielach, po drugie zaś, oświadczenie celne składano pod przysięgą. Tę formę potwierdzania prawdziwości informacji przekazanych za pomocą pisma stosowano od początku podejmowania akcji poboru cła funtowego. Już w 1361 r. zjazd w Greifswaldzie określił, że „cło powinno się pobierać pod przysięgą w tym mieście, z którego towar wypływa”:

Dessen tollen scal men up børen by zworen eeden in der staat, dar me dat ghud uthscep, unde scal des breve gheven, dat dat ghud vortollet sy; dar mede scal dat ghud tollen vry syn uth un yn⁵⁵.

Przysięgę stosowano również w następnych akcjach poboru cła funtowego⁵⁶. Powyższy fragment recessu wskazuje ponadto, że kolejnym

⁵³ S. J e n k s, *Das Danziger Pfundzollbuch...*, s. 128–129.

⁵⁴ HR I, t. 5, nr 118, § 8. Zob. S. J e n k s, *Das Danziger Pfundzollbuch...*, s. 129, przyp. 75.

⁵⁵ HR I, t. 1, nr 259, § 2. Warunki poboru cła powtórzono w liście z 19 XI 1361 r., w którym Lubeka poinformowała Rewel o postanowieniach zjazdu w Greifswaldzie; „Hoc eciam predictum theolonium debet in illa civitate, ubi illa bona enavigantur, sub prestito sublevari juramento, et illa civitas litteras sibi tradet, hoc in se continentes, quod ab illis bonis sit datum theolonium et solutum, quo dato theolonio illa bona libera a theolonio exeundo debent esse et intrando”; tamże, nr 264.

⁵⁶ „Unde dit pundgheld schal en gywelk kopman unde schiphere utgheven van zynem ghude unde schepe by zynem eede”, tamże, nr 413 (zjazd hanzeatycki w Kolonii

krokiem po uiszczeniu cła zgodnie z obowiązującą stawką było uzyskanie kwitu celnego (*breve*), który okazany w innym porcie hanzeatyckim stanowił świadectwo oclenia przewożonego towaru oraz pozwalał uniknąć powtórnego obciążenia cłem⁵⁷. W Rewlu już w 1362 r. wystawiano tego typu potwierdzenia⁵⁸. Wilhelm Stieda twierdził, że jedyny egzemplarz kwitu z 1362 r. nie jest ze względu na występowanie datacji czystym formularzem, lecz zwykłym kwitem wydanym po ocleniu konkretnego ładunku⁵⁹. Należy tu jednak zauważyć, że w przeciwieństwie do innych kwitów, brakuje w nim informacji o płatniku, przewożonym towarze oraz wysokości uiszczanego cła. Nie bez znaczenia jest fakt, że odnosi się on do następnego dnia po upływie pierwotnego terminu poboru cła funtowego (30 IX 1362; zob. tab. 1). Prawdopodobnie zatem formularz ten ustalono w związku z decyzją zjazdu hanzeatyckiego o przedłużeniu poboru na 1363 r. W następnych akcjach poboru cła funtowego miasta hanzeatyckie starały się sprecyzować treść formularza kwitu celnego. Na zjeździe w Kolonii 11 XI 1367 r., podczas którego zawarto konfederację do walki z Danią oraz ustanowiono cło funto-

11 XI 1367); „also dat ok. de genne, de borghere kumpane sin unde ere wedderlegghinge hebben, oft se sulven nene borghere sin, schöllen pundgeld gheven van erem dele by zwornen ede”, HR I, t. 2, nr 11, § 1 (zjazd hanzeatycki w Stralsundzie 25 V 1371); „Item das puntgelt sal man nemen by eyden nach uswisunge des recesses”, HR I, t. 3, nr 210, § 4 (zjazd miast pruskich w Malborku 16 XII 1386); „Vortme alle dy schiffheren, dy gut in ire schiffe schiffen adir usschiffen lossen, sullen alle das gut vorgeschreiben, das sy in iren schiffen haben, by geswornen eyden beschriben”, HR I, t. 4, nr 516, § 17 (zjazd miast pruskich w Malborku 6 I 1399); „Item sal alle man, beide schiffhere und kouffman, sin pfuntgelt gebin by synem eyde”, HR I, t. 5, nr 579, § 5.

⁵⁷ Zob. „Unde [dit] schal een jewelik an sinen rad bringhen unde enden unde scriven dat wedder mit den ersten to Lubeke. Und dit schal men holden aldus, alse we gheven heft in der enen stad, de en darf nicht gheven in der anderen stad, dar he kumpt, eer he wedder uthzegt, des he enen bref bringhe van der stad, dar he uthzegt is”, HR I, t. 2, nr 120, § 6 (zjazd hanzeatycki w Stralsundzie 24 VI 1376); „Dit scal men holden aldus, alze we gheven [heft] in der enen stat de en darf nicht gheven in der anderen stat dar he kumpt, eer he wedder utzegt, des he enen bref bringhe van der stad, dar he utzegt is”, tamże, nr 150, § 4 (zjazd hanzeatycki w Lubece 24 VI 1377); „Und ok hebben de stede des over een gedreghen, dat welk man, dese vor gud puntgeld gift in ener stad und dat sulve gud bringet in ene andre stad, umb en schip to wynnende, dat gud vort an in ene andre stede to vorende, will he syn recht dar to doen, dat he dat gud dar anders nerghen umme gebracht en hebbe, und ist also, dat dat gud van eme unvorandert blyft, so en darff he dar nen puntgelt af geven to der reyse”, tamże, nr 232, § 13 (zjazd hanzeatycki w Lubece 24 VI 1381).

⁵⁸ „Nos consules Revalienses notum facimus universis, latorem presencium apud nos tribuisse suum theolonium de suis bonis velificandis, prestito suo juramento. In cujus rei testimonium sigillum nostrum secretum presentibus tergotenus est impresum. Anno Domini 1362, crastino Michaelis archangeli [30 IX 1362]”, HR I, t. 1, nr 266.

⁵⁹ W. Stieda, dz. cyt., s. LXII.

we, dokładnie określono, że „listy celne” powinny zawierać informacje o wysokości uiszczanego cła, wartości i ilości towarów oraz terminie wystawienia kwitu: „in den voeschreven breven de ze bringhen schollen, schal begrepen wezen wo vele ze thu pundghelde gheven hebben, unde vor wat ghu^od unde vor wo vele ghu^odes unde up welke thyd”⁶⁰. W następnym roku zjazd hanzeatycki w Lubece (24 VI 1368) oficjalnie uzgodnił formularz kwitu celnego wspólnego dla wszystkich miast hanzeatyckich:

Universis etc. Nos consules etc. recognoscimus protestantes, quod N. suam pecuniam libralem de talibus et tot bonis, videlicet 10 solidos, vel tantum quantum fuerit, nobis persolvit expedite. Datum etc.⁶¹

Największy znany zbiór kwitów celnych znajdował się w archiwum miejskim w Lubece⁶². Świadczy to również, że wraz z rozładowaniem towarów w porcie docelowym ich właściciel (ewentualnie kapitan statku) oddawał kwit, który trafiał do tamtejszej kancelarii miejskiej. Z informacji przekazanych przez Wilhelma Mantelsa (1881) wiadomo, że z lat 1368–1370 z Gdańska pochodziły 223 kwity celne⁶³. Autentyczność takiego kwitu potwierdzał odcisk pieczęci. 16 VI 1368 r. Główne Miasto Gdańsk oraz Stare Miasto Toruń porozumiały się w sprawie używania na zaświadczeniach celnych wspólnej pieczęci sekretnej, zawierającej w tarczy herbowej dzielonej w słup elementy godeł obu gmin miejskich⁶⁴.

Uznanie przez miasta pruskie prawa zakonu krzyżackiego do decydowania w kwestii cła funtowego, a później prawa do części dochodów

⁶⁰ HR I, t. 1, nr 413. Na tekście tego porozumienia wzorował się projekt ustanowienia cła funtowego ze zjazdu lubeckiego 3 III 1394 r., odrzucony później przez miasta pruskie; por. HR I, t. 4, nr 192, § 9.

⁶¹ HR I, t. 1, nr 469, § 15; nr 470.

⁶² Dla lat 1368–1370 zachowało się ogółem 1912 egzemplarzy; W. M a n t e l s, *Der im Jahre 1367...*, s. 246–247. Najdokładniej opracowany oraz wydany został zbiór kwitów celnych wystawionych przez miasta inflanckie; zob. W. S t i e d a, dz. cyt., s. 1–23.

⁶³ W. M a n t e l s, *Der im Jahre 1367...*, s. 247.

⁶⁴ Tamże, s. 284. Zob. C. K n e t s c h, *Die Siegel der Stadt Danzig bis zum Untergange ihrer Selbständigkeit*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 47, 1904, s. 114–115; M. G u m o w s k i, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, Toruń 1939 (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 44), s. 55; B. Ś l i w i ń s k i, *Najdawniejsze pieczęcie i herb miasta Gdańska – nowe propozycje i interpretacje*, w: *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, red. H. Paner, Gdańsk 1998, s. 216. Por. też: J. T a n d e c k i, *Struktury administracyjne i społeczne oraz formy życia w wielkich miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, Toruń 2001, s. 56.

z jego poboru spowodowało zorganizowanie przez władze krzyżackie – obok istniejącej już miejskiej administracji – własnych mechanizmów kontroli uzyskiwanych z tego tytułu środków finansowych. Wspomniałem już, że cło funtowe w Prusach zmieniło swój status, przekształcając się z podatku ogólnohanzeatyckiego w ciężar o charakterze krajowym. Zatem obok dążenia do kontroli dochodów również samo wyłączenie Prus z hanzeatyckiego systemu poboru cła spowodowało potrzebę zwiększenia kontroli statków handlowych prowadzących handel z wielkimi miastami pruskimi⁶⁵. Prawdopodobnie do tego okresu należy odnieść niedatowaną propozycję rady Starego Miasta Elbląga do Głównego Miasta Gdańska, zmierzającą do wzmocnienia kontroli poboru cła funtowego poprzez ustanowienie specjalnego znaku (*czeichen*), wydawanego kupcom po ocleniu towarów wraz z kwitem celnym. Elbląg argumentował swój pomysł przypadkami unikania opłat celnych przez niektóre statki przewożące sukno i kursujące między Elblągiem i Gdańskiem⁶⁶. Przyczyniało się to, zdaniem elblążan, do zmniejszenia dochodów z cła funtowego: „nu dervare wir eynen grosen gebrechin hirundir, domythe des pfundgeldis vyle und obir mase wird verstolet”⁶⁷. A to z kolei doprowadziło do ustanowienia przez zakon ok. 1400 r. urzędu mistrza funtowego (*Pfundmeister*)⁶⁸. Najpóźniej od drugiego dziesięciolecia XV w. w porozumieniu z nim działał specjalny krzyżacki urzędnik stacjonujący u ujścia Wisły (*Mündemeister*)⁶⁹. To z tymi zmianami należy wiązać wprowadzenie do procedury poboru cła funtowego

⁶⁵ Samowolne ściąganie cła funtowego uznawane było przez miasta hanzeatyckie za sprzeczne z prawem; zob. HR I, t. 3, nr 492 (skarga Kampen do wielkiego mistrza krzyżackiego Konrada Zöllner von Rotenstein z 31 VII 1390 w sprawie nieprawego ściągania cła funtowego przez wielkie miasta pruskie); HR I, t. 4, nr 398, § 12 (postanowienie zjazdu miast pruskich w Malborku 29 IV 1397 o utrzymaniu – mimo skarg – poboru cła funtowego od kupców stralsundzkich); tamże, nr 413, § 2 (wezwanie zjazdu hanzeatyckiego w Lubece 8 IX 1397 do miast pruskich w sprawie zniesienia samowolnie ustanowionego cła funtowego).

⁶⁶ HR I, t. 4, nr 666, § 3.

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ J. Sarnowsky, *Die Wirtschaftsführung...*, s. 73; tenże, *Zölle und Steuern...*, s. 68; S. Jenks, *Das Danziger Pfundzollbuch...*, s. 120.

⁶⁹ J. Sarnowsky, *Die Wirtschaftsführung...*, s. 76–77, dopuszcza możliwość funkcjonowania tego urzędu już w 1409 r., wskazując na funkcjonowanie identycznie zwanego urzędnika w Baldze, zajmującego się również poborem cła funtowego. Wcześniejsi badacze przesuwali jego utworzenie na ok. 1400 r.; zob. H.-G. Weidemann, *Die Stadtverfassung und -verwaltung Danzigs im letzten Drittel der Ordensherrschaft (1400–1454)*, Rostock 1940, s. 37; J. Leinz, *Die Ursachen des Abfalls Danzigs vom Deutschen Orden unter besonderer Berücksichtigung der nationalen Frage*, „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands” 13/14, 1965, s. 12.

nowych procedur administracyjnych. Polegały one na obowiązku przekazania zastawu podczas wpływania do portu gdańskiego⁷⁰. W samym porcie dokonywano czynności dotychczas stosowanych, tzn. wymiaru cła na podstawie oświadczenia oraz uiszczenia go. Brakuje wzmianek na temat wystawiania kwitów celnych. W ordynacji celnej powstałej w okresie rządów Paula von Rusdorf sprecyzowano, w jakiej kolejności należy przeprowadzić wymiar cła funtowego:

Item die knechte, die uff die brucke gehen, die sullen die pfundtzedelen von den tregeren widderfurderen, so des kouffmans gut uffgeschiffet ist, und sullen sie den pfundtherren widderbringen. Und ab den pfundherren irkeyne zcedel zcur handt queme, daruffe des rathes pfalzeichen nicht befunden wurde, dieselben zcedelen sal man dem rathe widder zcur handt senden⁷¹.

Ordynacja stwierdza, że pracujący na pomoście portowym służy mistrza funtowego powinni po załadowaniu okrętu zażądać od tragarzy oświadczenia celnego (*pfundtzedele*) i przedstawić je samemu mistrzowi funtowemu. Dopiero po przeprowadzonych przez niego czynnościach kontrolnych i nałożeniu cła funtowego oświadczenie wracało do rady miejskiej, która przeprowadzała już we własnym zakresie czynności dotyczące wymiaru i egzekucji cła palowego. O podstawowej roli oświadczenia celnego świadczą też sformułowane w kancelarii Głównego Miasta Gdańska ok. 1442/1443 r. odpowiedzi na pytania dotyczące sposobów poboru cła funtowego. Zachowały się one w formie brudnopisu. Każda wątpliwość (uszeregowana w artykule) została w nim wyjaśniona przez przedstawienie „starego zwyczaju” („alde gewonheit”). Faktycznie są one rozwinięciem kwestii uregulowanych przez wcześniejszą ordynację. W odpowiedzi na jeden z artykułów dotyczący pory dnia, w której można wpływać do lub wypływać z portu gdańskiego, wyjaśniono:

Item uff den IX^{den} artikel else vor^a vnd nach der sonnen vff vnd abe zschiffen etc. ist eyne gewonheit gewest, das eyn yderman seyne guttir vsschiffte, wenne is eben was, sunder vffczus Schiffen ist eyne gewonheit gewesen, das eyn yderman syn gut vffschiffte, so her die^b guttir vorpfundet hatte vnd die czedele by em hatte⁷².

^a Na miejscu litery v wcześniej litera y.

^b Za wyrazem litera l-p-l.

⁷⁰ J. Sarnowsky, *Die Wirtschaftsführung...*, s. 77; S. Jenks, *Das Danziger Pfundzollbuch...*, s. 128.

⁷¹ *Das Danziger Pfundzollbuch 1409 & 1411*, wyd. S. Jenks, Trier 2006 (Digitale Quellen zur hansischen Geschichte, 1), (dalej cyt. DPfB), Anhang 1.

⁷² Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej cyt. APGd.), 300, D/71, 38, s. 2.

W powyższym fragmencie źródła powołano się na zwyczaj, że towary wyładowuje się w porcie w dzień, w sytuacji zaś wypływania z Gdańska towar zostaje oclony dopiero po załadowaniu statku, kapitan zaś powinien mieć przy sobie pisemne oświadczenie (*cedele*), które musiał dostarczyć mundemeistrowi najpóźniej na dzień przed wypłynięciem z portu⁷³. Obok niego – jako świadectwo uiszczenia cła funtowego – wprowadzono „znak” (*czeichen*), który otrzymywał kapitan podczas wypływania z portu⁷⁴. Ordynacja cła funtowego nakładała obowiązek oddania go następnie mundemeistrowi:

Item alle schiffe, die bynnen mogen laden, die sullen an der Munde anhalten und die zzeichen dem mundemeister uffantworten. Und alle schiffe, die bowsen in der zehe laden müssen, die sullens dem mundemeister zcu irkennen geben, ihre schiffe in die zehe zculegen, und der mundemeister sal denne ire namen beschreiben nemen⁷⁵.

Sposób przeprowadzania całej operacji można odtworzyć również dzięki skargom stanów pruskich na mundemeistra z ok. 1440 r. Opisano tam nadużycia, jakich dopuścił się on wobec statków wypływających z Wisły. Z relacji wynika, że przy wpływaniu statku do Wisły mundemeister pobierał zastaw w wysokości 1–4 guldenów, w zależności od jego wielkości. Jak już wspomniałem, przy wypływanu na morze kapitan zobowiązany był oddać „znak”, dzięki czemu otrzymywał swój zastaw z powrotem. Skarga dotyczyła przedłużania całej procedury przez urzędnika krzyżackiego, który niekiedy – mimo dogodnych warunków do żeglugi – oświadczał, że pragnie skontrolować ładunek okrętu⁷⁶. Zdarzały się też przypadki zatrzymywania przez niego zastawu⁷⁷. Powyższe rozważania pozwalają stwierdzić, że wszystkie późniejsze zmiany w procedurze ściągania cła funtowego zostały przeprowadzone z inicjatywy zakonu krzyżackiego i miały na celu zwiększenie kontroli nad tą formą podatku.

Wraz z nałożeniem na towary i statek cła oraz jego uiszczeniem pisarz na podstawie oświadczenia celnego dokonywał wpisu w rejestrze celnym (zob. wykres 3). Dla Prus najstarsze tego typu wytwory kan-

⁷³ DPfB, Anhang 1.

⁷⁴ HR I, t. 5, nr 21, § 5 (poinformowanie zjazdu miast pruskich w Gdańsku 15 VI 1401 o liście wielkiego mistrza krzyżackiego do mistrza funtowego, w którym nakazuje się nie przekazywać kapitanowi znaku, zanim ten nie złoży przysięgi dotyczącej informacji o przewożonym towarze).

⁷⁵ DPfB, Anhang 1.

⁷⁶ ASP, t. 2, nr 84.

⁷⁷ Tamże.

celaryjne zachowały się w Toruniu. Powstały one w latach 1368–1371, podczas drugiego poboru cła funtowego⁷⁸. W Głównym Mieście Gdańsku już w XIV w. prowadzono rejestry cła funtowego. Do tej grupy wytworów kancelaryjnych należy zaliczyć dwa zaginione obecnie źródła. Pierwsze z deperditów stanowi księga z lat 1389/1390, oznaczona na początku XX w. sygnaturą „300/19a, 1”. Została ona wspomniana jedynie przez Maxa Foltza, badacza finansów Gdańska w średniowieczu i czasach nowożytnych (1912)⁷⁹. Według informacji przekazanych przez tego historyka, księga zawierała wpisy o opłatach poszczególnych kupców od „statków i towarów” („de navibus et de mercibus”). Informacje te pozwalają – mimo niezachowania rękopisu – zaliczyć księgę do rejestrów cła funtowego. Podstawowe dane dotyczące drugiego rejestru przekazał Karl Koppmann (1877), wydawca najstarszych recesów hanzeatyckich⁸⁰. Rękopis ten, liczący 22 karty i stanowiący prawdopodobnie jedną składkę, miał być opatrzony starą sygnaturą „Schublade LXXI, Nr. 2”. Nosił on nazwę *Liber libragii*. Na wierzchniej karcie znajdował się nagłówek: „Anno 96 feria tercia infra octavas Epyphanie Domini [11 I 1396] incepimus libragium sublevare”. Treść rejestru tworzyły – jak zauważył Koppmann – imiona szyprów z informacjami dotyczącymi uiszczenia cła funtowego⁸¹. Księgi te nie stały się przedmiotem badań naukowych, zaginęły zaś prawdopodobnie w okresie II wojny światowej.

Jedynym zachowanym wytworem kancelaryjnym powstałym w Gdańsku i stanowiącym przykład rejestru cła funtowego jest księga cła funtowego z lat 1409 i 1411⁸². Rejestr ten, prowadzony w układzie chronologicznym, składał się z szeregu wpisów odnotowujących uiszczenie cła funtowego. Jeden z nich przedstawiono poniżej:

Item Merthin Cardelow hot ein schiff von 14 lesten. Constat 32 mr. Summa $\frac{1}{2}$ f. 6 d. vor dy helfte us.

Item hot in dem selbigen 1 last osemu[n]t. Constat 15 mr. Summa $\frac{1}{2}$ f.

Item her Peter Thirgarde 9 stucke blyes, 24 schein hannef. Constat 33 mr. Summa 1 f. 18 d.

Item Heinrich Wuchis 2 stucke blyes, 4 faz osemu[n]t, 2 schok plugzelen, 4 kasten. Constat 42 mr. Summa 8 sc. 1 s.

Item Jacub Winkeman 9 stucke blyes, 7 grauwe laken, 7 kasten, 40 stucke vlachis, 1 rulle harn. Constat 36 mr. Summa 7 sc. 6 d.

⁷⁸ Zob. *Materiały do dziejów handlu Hanzy Pruskiej z Zachodem*, wyd. L. Koczy, „Rocznik Gdański” 7–8, 1933–1934, s. 275–331.

⁷⁹ M. Foltz, dz. cyt., s. 54, przyp. 1.

⁸⁰ HR I, t. 4, s. 340, przyp. 1.

⁸¹ Tamże.

⁸² DPfB.

Item Herman Bokeler 14 faz wíns. Constat 40 mr. Summa 8 sc.
Idem hot her einen terling gwandes. Constat 110 mr. Summa 22 sc.⁸³

Wpis dotyczący uiszczenia cła funtowego przez Merthina Cardelowa zawiera informacje o samym kapitanie, pojemności statku oraz jego wartości. Następnie umieszczono notę dotyczącą wymiaru cła w stosunku do okrętu. Opłata ta została dokonana w połowie podczas wypłynięcia z portu („vor dy helfte us”). Drugą połowę uiszczano wcześniej (lub później), podczas wplynięcia do portu. Drugą część wpisu stanowi wykaz rodzaju i wartości towarów przewożonych przez Merthina Cardelowa, ich właścicieli oraz wielkości uiszczonego od towarów cła. Informacje źródłowe zawarte we wpisie zgadzają się z informacjami, jakie powinno zawierać oświadczenie celne według postanowienia recesu ze zjazdu miast pruskich w 1403 r. i ordynacji celnej z czasów Paula von Rusdorf⁸⁴. Na końcu księgi znajdują się wpisy dotyczące wypłat z kasy cła funtowego z 1409 i 1411 r. na rzecz przedstawicieli rady Głównego Miasta Gdańska oraz wielkiego mistrza krzyżackiego⁸⁵, a także wypłat (przeważnie tygodniowych) z tytułu wynagrodzeń dla mistrza funtowego Johana Techwicza i zmieniających się przedstawicieli wielkich miast pruskich⁸⁶. Jedna nota dotyczy wypłaty dla pisarza Wilhelma Mangela, który w 1409 r. został zatrudniony w celu prowadzenia rejestru⁸⁷. Jak słusznie zauważył wydawca księgi, Stuart Jenks, w rejestrze brakuje not podsumowujących uzyskane dochody. Jedyne noty podsumowujące dotyczą śledzi, dla których – w przeciwieństwie do innych towarów – cło funtowe wymierzano na podstawie ich ilości, a nie wartości⁸⁸. Jenks ustalił, że noty te wprowadzono do księgi w związku ze zmianą na stanowisku przedstawiciela miast pruskich przy mistrzu funtowym i koniecznością rozliczenia tego urzędnika z uzyskanych dochodów. Wskutek tego rejestr ten służył do przeprowadzenia zgodnego

⁸³ Tamże, nr 93.

⁸⁴ Por. HR I, t. 5, nr 118, § 8; „Item das eyn itzlichen schipper von grossen adder cleynen schiffen, wenne man das von em heysschen wirt, bey seynem eyde in schrifften uberbringen sal, wievil und welcherley gutter her geladen hat, ußfurt und inbrenget und weme eyn itzlichen gut zcugehort, uff das man wisse, das alle gutter vopfundet werden”; DPfB, Anhang 1.

⁸⁵ DPfB, [Ausgaben aus der Pfundkiste], nr 1–4.

⁸⁶ Tamże, nr 5–35.

⁸⁷ „Item habe wir geben Wylhelmo Mangel dem schrybern 5 mr. uff ein halp iar uff Michahelis in dem xiiij^c nunden iar [29 IX 1409]”; tamże, nr 21. Już na zjeździe hanzeatyckim w Stralsundzie 30 V 1378 r. zdecydowano, że koszty pisarzy powinny być pokrywane z dochodów z cła funtowego; zob. HR I, t. 2, nr 156, § 8.

⁸⁸ S. Jenks, *Das Danziger Pfundzollbuch...*, s. 133.

z wcześniejszymi ustaleniami podziału dochodów z cła funtowego⁸⁹. Nie można jednak zgodzić się ze stwierdzeniem Jenksa, że księga ta prowadzona była przez zakon krzyżacki. Jest to raczej przykład wytworu kancelaryjnego znajdującego się pod wspólnym nadzorem mistrza funtowego (przedstawiciela zakonu) oraz wielkich miast pruskich. W kilkakrotnie już przywoływanej ordynacji celnej uregulowano m.in. kwestię nadzoru nad księgą funtową:

1. – placet – Czum irsten sal der pfundmeister haben eyne lade mit czwen slossen. Dor[in sal] man legen das pfundbuch und die czegen. Dorczu sal der pfundmeister s[einen slossel] haben und der von der stete wegen den anderen⁹⁰.

Z powyższego fragmentu źródła wynika, że księgę tę (*pfundbuch*) przechowywano w specjalnej skrzyni, do której klucze oddzielnie posiadali mistrz funtowy oraz przedstawiciel miast. Niewątpliwie chodzi tu o rejestr celny. Sam sposób jego przechowywania upoważnia do wysunięcia wniosku, że zwierzchnictwo nad księgą sprawowali jednocześnie obaj urzędnicy. Również sam sposób wymiaru cła funtowego, którego efektem były poszczególne wpisy, znajdował się pod wspólnym nadzorem miast i wielkiego mistrza, każdorazowo bowiem na pomoście portowym podczas wyliczania cła funtowego obok mistrza funtowego znajdowało się trzech jego pomocników (*gesellen*), delegowanych odpowiednio przez wielkiego mistrza, komtura gdańskiego oraz miasta pruskie⁹¹.

Wyплаты z kasy cła funtowego odnotowywano pierwotnie w księdze kamlarskiej Głównego Miasta Gdańska. Świadczą o tym wpisy w najstarszym kodeksie tej serii – z lat 1379–1382⁹². Z wpisów tych wynika, że wyplat dokonywano zwłaszcza w celu finansowania wyjazdów⁹³.

⁸⁹ Tamże, s. 134.

⁹⁰ DPfB, Anhang 1.

⁹¹ „Item so sal man drey gesellen haben, die uff der brucken gehen und sehen, das der kouffman recht vorpfunde. Davon sal der herre homeister eynen, der kompthur eynen und die stete eynen schicken und halden sollen mit aller notdurfft etc.”; tamże.

⁹² APGd., 300, 12/1. Wszystkie wpisy z księgi kamlarskiej Głównego Miasta Gdańska, dotyczące cła funtowego, przedstawił M. F o l t z, dz. cyt., s. 53. Na temat najstarszej księgi kamlarskiej Głównego Miasta Gdańska zob. M. G r u l k o w s k i, *Najstarsza księga kamlarska Głównego Miasta Gdańska jako źródło historyczne*, w: *Komturzy, rajcy, żupani*, red. B. Śliwiński, Malbork 2005 (Studia z Dziejów Średniowiecza, 11), s. 123–164.

⁹³ Zob. np. „Nota, [quod] nos presentauimus Hermanno Halenbergh de pecunia librali 14 mr. et 77 florenos. Item habet duos equos de stabulo, quibus stat 10 mr. Item 19 sc. Item 6½ mr. pro equo Johanni Vorrat. Summa pecunie libralis V^c mr. 9 mr.

Gdy cło funtowe stało się podatkiem o charakterze krajowym, stworzono w tym zakresie mechanizmy wzajemnej kontroli Głównego Miasta Gdańska i zakonu. Na podstawie znajdujących się w księdze funtowej protokołów wypłat można stwierdzić, że realizowano je za zgodą wielkiego mistrza krzyżackiego („von geheysse unsirs homeisters”)⁹⁴. W gdańskim archiwum zachował się jeden przykład oryginalnego protokołu. Według niego mistrz funtowy Johan Techwicz i członek rady Starego Miasta Braniewa Peter Lange jako przedstawiciel miast pruskich dokonali 19 X 1409 r. wypłaty 436,5 grz. i 4,5 szkojca na rzecz burmistrzów Głównego Miasta Gdańska i dwóch rajców. W końcowej klauzuli protokołu stwierdzono, że „dla pewnego świadectwa” („czu einen sichern geczugnisse”) został on odcięty od innego „listu” („bryfffe”)⁹⁵. Oznacza to, że niniejszy protokół został spisany dwukrotnie na jednej karcie papierowej. Wraz z realizacją wypłaty jedną część odcięto i przekazano przedstawicielowi zakonu, drugą zaś pozostawiono w kancelarii głównomiejskiej⁹⁶.

Na podstawie rejestru celnego oraz protokołów wypłat dokonywano wpisów w księdze rachunkowej cła funtowego. Księgi rachunkowe służyły do rozliczenia wpływów i wydatków z kasy cła funtowego, przedstawiano je na zjazdach hanzeatyckich, a po zmianie statusu cła – na zjazdach miast pruskich. Świadczy o tym fragment recesu ze zjazdu miast pruskich w Gdańsku z 31 XII 1409 r., podczas którego nastąpiło rozliczenie z zarządzania środkami pieniężnymi z cła funtowego od 1407 r., „w taki sposób, jak właściwie i jasno wskazuje księga, w której zapisano rachunki z wpływów i wydatków z cła funtowego”⁹⁷. Rozliczenie to wskazuje równocześnie, że w przeciwieństwie do rejestrów celnych, zamykanych wraz z zakończeniem poboru podatku, księgi rachunkowe prowadzono przez cały czas. Ich zamknięcie przynajmniej w teorii następowało wskutek wyczerpania środków pieniężnych w kasie cła funtowego. Księgi rachunkowe cła funtowego podlegały wyłącz-

minus 7 f.”, APGd., 300, 12/1, s. 158; „Pecunia libralia tenetur ciuitati 5 mr. et 1 f., cum fuimus in Marienburg et reysa”, tamże, s. 162; „Petro Vorstenow sunt presentate 40 mr. de pecunia librali ad emendum equos in Dersouia”, tamże, s. 165.

⁹⁴ DPfB, [Ausgaben aus der Pfundkiste], nr 1, 2, 4.

⁹⁵ „Des czu einen sichern geczugnisse habe ich deze bryfffe us den andern lozen snyden”; APGd., 300, D/39, 21; HR I, t. 5, nr 650.

⁹⁶ S. J e n k s, *Das Danziger Pfundzollbuch...*, s. 134–135.

⁹⁷ „Erst so hot der rad von Dantzik rechenschaft gethon von allem pfuntgelde von im entfangen unde usgegebin von der stete wegen sedder 1407 jar bis uff die vorgerurtetziit, in der wiise, also is buchelen, da^r rechenunge der entfangunge unde usgebunge des pfuntgeldesinde bescrebin steit, eigentlichen unde claerlichen uswiset, so das der raed tzu Dantzik uff circumcisionis 1410 [1 I 1410]”; HR I, t. 5, nr 651, § 1.

nej kompetencji kancelarii miejskiej, za czym przemawia chociażby wyrażony w 1409 r. postulat gdańskich pisarzy miejskich, domagających się dodatkowego wynagrodzenia (*trankgelt*) za obciążenie ich obowiązkami „przechowywania rachunków cła funtowego i innymi sprawami miast”⁹⁸. Dla Głównego Miasta Gdańska zachowała się jedna księga rachunkowa cła funtowego – z lat 1397–1404⁹⁹. Składa się ona z ośmiu składek, z których przeważająca część obejmuje dochody i wydatki z cła funtowego dokonane w Gdańsku. Składka ósma stanowi rozliczenie z cła funtowego pobieranego w Starym Mieście Elblągu w latach 1398–1404¹⁰⁰. Składki nie zostały ułożone chronologicznie. Świadczy to o tym, że kodeks ten został zespolony w późniejszym czasie, prawdopodobnie na potrzeby rozliczenia. Pierwotnie planowano, że rozliczenie to nastąpi na zjeździe w Malborku w 1404 r. Dowodem na to jest fakt, że Johannes Crolow, pisarz Głównego Miasta Gdańska, prosił za pośrednictwem Thidemanna Hetvelta o przywiezienie na malborski zjazd (niezachowanej do dziś) toruńskiej księgi cła funtowego¹⁰¹. Zjazd miast pruskich w Malborku z 16 X 1404 r., który zdecydował o zaprzestaniu poboru cła funtowego, negatywnie ustosunkował się do postulatu rozliczenia cła na zjeździe hanzeatyckim¹⁰². Gdańsko-elbląska księga rachunkowa została niewątpliwie wykorzystana dopiero na zjeździe miast pruskich w Gdańsku 5 XI 1420 r., podczas którego dokonano rozliczenia dochodów i wydatków z kasy cła funtowego za lata 1397–1417¹⁰³.

Cło funtowe stało się w XIV–XV w. tą formą podatku, dzięki której zachodziły procesy ujednoczenia form kancelaryjnych w obszarze oddziaływania Hanzy. Wspólnotowy charakter cła funtowego powodował, że każde miasto hanzeatyckie przestrzegało tych samych norm, ustalonych podczas zjazdów hanzeatyckich. W Prusach w latach 1361–1454 można wyróżnić dwa podstawowe okresy, w których cło funtowe miało odmienny status prawny. W pierwszym z nich podatek ten uznawany był za element systemu finansów całego Związku Hanzeatyckiego. Od lat dziewięćdziesiątych XIV w. zachodził natomiast proces przejmowania wszelkich kompetencji z tego tytułu, tj. decyzji o uchwaleniu i pra-

⁹⁸ „Ouch begheren die schribere der stad Dantzik trankgelt von deme pfunggelde, noch deme das sie vurder wenne ennyger stad schribere dises landes mit rechenunge tzu vorwarende vam pfunggelde unde andern der ste[tel] sachen sint belastet”; tamże, nr 651, § 6. Zob. S. Jenks, *Das Danziger Pfundzollbuch...*, s. 133.

⁹⁹ M. Pelech, *Ein Rechnungsbuch...*, s. 139–193.

¹⁰⁰ Tamże, s. 143–144.

¹⁰¹ HR I, t. 8, Leipzig 1897, nr 1009 (list Thidemanna Hetvelta do rady Starego Miasta Torunia 2 III 1404).

¹⁰² HR I, t. 5, nr 209, § 17.

¹⁰³ ASP, t. 1, nr 290.

wa do poboru, przez zakon krzyżacki. Zmiany te miały wpływ na działania kancelaryjne i procedurę poboru cła funtowego. W pierwszym okresie – oprócz rejestrów i ksiąg rachunkowych – kancelarie miejskie wytwarzały na potrzeby kupców kwity celne, które zapobiegały podwójnemu ocleniu towarów. Przejęcie przez zakon krzyżacki części (w latach 1423–1440 całości) dochodów z cła funtowego spowodowało zmiany, polegające na zniesieniu formy kwitu celnego. Rejestry funtowe stały się zaś wytworami kancelaryjnymi w równej mierze administracji miejskiej, jak i krzyżackiej.

Marcin Grulkowski

The *Pfundzoll* and the Activity of the Chancery of the Main Town
of Gdańsk in the Fourteenth–Fifteenth Century

(Summary)

One of the most important forms of the financial activity of Hanseatic towns during the fourteenth-fifteenth century was the collection of the *Pfundzoll* (*zulage, culaga*), a tax based on commodities and ships sailing into and out of Hanseatic ports. The ensuing revenue was intended for financing a joint Hanseatic policy, especially the creation of a navy at the time of a war waged against Denmark, Sweden and pirates active in the North Sea and the Baltic (the so-called Vitalians, the *Victual Brothers*). The article presents changes in the legal status of the *Pfundzoll*, paid by the towns of Prussia, including the Main Town of Gdańsk, which due to its growing economic status became the most prominent Prussian centre for its collection. Originally, the *Pfundzoll* belonged to the competence of the convention of Hanseatic towns and was annually renewed. The analysis conducted in the article shows that from the 1390s the *Pfundzoll* changed its legal status and turned into a domestic tax, as witnessed by the fact that the Teutonic Order took over a part of the tax (one-third from 1403, and two-thirds from 1409) and then the whole sum. In 1443–1454, one-third of the *Pfundzoll* once again comprised the income of the Prussian towns. The process of collecting the tax and its actual assumption by the authorities of the Order called for the creation of special procedures and supervision over municipal and Order officials. The Teutonic Order officials who controlled the correctness of the assessment and the collection itself included the „pound” official and the *Mündemeister*. The second part of the article characterises the collection procedure and discusses assorted forms of chancery activity accompanying each stage of the administrative undertakings.

Marcin Grulkowski – Instytut Historii PAN, Gdańsk;
e-mail: margrul@interia.pl